SZABOLCS OTTÓ

# A magyar értelmiség nemzeti tudatának kérdéséhez

Az értelmiség a társadalom legheterogénebb rétege. Nem elsősorban helyzetét tekintve — bár e tekintetben is figyelemreméltóak a különbségek —, hanem különösen tudat- és érzelemvilágában. Amíg a tőkés Magyarországon az értelmiség tudatát elsősorban a tőkés termelésben és társadalmi hierarchiában elfoglalt objektív helyzetének ellentmondásos, vagy legalábbis sajátos volta határozta meg, a mai értelmiség tudatvilágát kisebb részben a társadalmi helyzetből származó objektív tényezők, nagyobb mértékben tudati maradványok, polarizálják. Ez azonban közel sem jelenti azt, hogy a mai értelmiség társadalmi tudatát tekintve általában, nemzeti tudatát tekintve pedig különösen egységes lenne.

E kérdés felvázolásánál sajnos nem támaszkodhatom a mai értelmiség nemzeti habitusát vizsgáló objektív kutatások eredményére, magam a két világháború közötti, s a korábbi korszakok értelmisége történetét kutattam. Véleményem, észrevételeim leírására mégis azért voltam bátor vállalkozni, mert meggyőződésem szerint a jelenlegi értelmiség tudatvilága, vagy legalábbis tudati arcképe csak történeti kontinuitásában érthető meg teljesen, másrészt sok évi felsőoktatási nevelői praxisom során a fiatal értelmiségiekkel való beszélgetések, viták sok empirikus tapasztalatot halmoztak fel bennem. Mindez közel sem jogosít fel arra, hogy az általam kialakított képet a mai értelmiség egzakt rajzaként tüntessem fel, inkább a történelmi vizsgálatok és az empirikus benyomásokból összeállt, de tudományos minősítését tekintve végső soron spekulatív jellegű véleménynek tartom. Csupán ezzel az igénnyel írom le benyomásaimat, a gondolkodás, elemzés egyik alapját képezhető nyersanyag igényével.

A tőkés Magyarország értelmisége tudati kettősségét alapvetően a tőkés termeléshez és társadalomhoz való viszonyának ellentmondása határozta meg. Egyszerre volt a kizsákmányolás részese és áldozata. Értelmiségi voltából következőleg — amint arra már Marx is rámutatott — arra volt hivatott, hogy az adott társadalmi rendszert szolgálja, szervezze és irányítsa termelését — mint gazdasági és technikai szakember —, közigazgatását — mint képzett és hivatásos diplomás állami és közéleti tisztviselő —, nevelje a rendszer megkívánta műveltségre és hitre a fiatalságot — mint pedagógus —, hordozza a rendszer kultúráját — mint író, művész — ,létrehozza és hirdesse a rendszer ideológiáját — mint tudós és zsurnaliszta; egyszóval betöltse egy adott társadalmi rendszer értelmiségének funkcióit. Ezért az értelmiség — vagy legalábbis egy része — részesült az uralkodó osztályok erkölcsi és anyagi kiváltságaiból. Ez a helyzet már önmagában bizonyos mértékig válaszfalat húzott az értelmiség és a fizikai dolgozók osztályai és rétegei közé, egyik társadalmi létét tekintve az úri Magyarország barikádjának egyik oldalán, a másik másik oldalon helyezkedett el. Ez az objektív helyzet természetesen társadalmi tudatuk közötti válaszfalakat is jelentett.

A kérdés, ha legáltalánosabb konturjait tekintve így is felvázolható, a valóságban közel sem volt ilyen egyszerű sem a társadalmi lét, sem a társadalmi tudat, különösen nem a nemzeti tudat kérdésében. Az értelmiség ugyanis ugyanakkor, amikor a kizsákmányolás gépezetének része volt, maga is a tőkés kizsákmányolás áldozata is volt egyben. Eltekintve az értelmiségnek attól a kis százalékától, aki maga is tőkésedett, tőkés vállalkozóvá vált — s épp ezért a taársadalmi hierarchiában már nem elsősorban értelmiséginek, hanem tőkésnek tekinthetjük — az értelmiség nagy többsége maga is a tőkés rendszer kizsákmányoltja, bérmunkása, ha úgy tetszik bér szellemi munkása volt. Nem a kizsákmányolás tényében, csak mértékében — és esetleg formájában — volt különbség közötte és más kizsákmányolt rétegek között. A kizsákmányolás szempontjából a korabeli értelmiségen belül a mezőny nagyon széthúzódott, nagy volt a differenciáltság, a nagyvállalati vezérigazgatótól, s a vezető kormánytisztviselőtől — a napidíjas díjnokig és a nyomorgó vidéki segédtanítóig, vagy az állásnélküli értelmiség második világháborúig egyre növekvő csoportjáig. Természetesen ez a roppant heterogenitás, az adott ellenforradalmi társadalom erkölcsi és anyagi ranglétráján való elhyelyezkedés lényegesen befolyásolta — ha nem is szükségszerűen minden egyes — általában a magyar értelmiség egyes csoportjainak tudatvilágát.

Az ellenforradalmi rendszer értelmisége szellemi és érzelmi arculatának kialakulásában alapvető tényező a helyzetből szükségszerűen következő kettősség volt, ugyanakkor azonban erősen befolyásolták általában, s esetleg döntően egyes személyek esetében más tényezők is, amelyeket semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni. Értelmiségi létükből — ha úgy tetszik össztársadalmi funkciójukból — ugyanis nemcsak az következett, hogy a fennálló rendszert szolgálják, s szervezzék annak termelését, létrehozzák technikáját és ideológiáját, hanem az is, hogy eközben átéljék a rendszer valamennyi ellentmondását, s ezek az ellentmondások is tükröződjenek gondolkodásukban, sőt — ha esetleg egyes periódusokban kevésbé is — érzelemvilágukban is. Az értelmiség egy része — lévén elméletet gyártó, ezért az absztrakt gondolkodásra különösen hajlamos szakember nemcsak önhelyzetének és az értelmiségnek, mint olyannak társadalmi ellentmondásait élte át, hanem részben tapasztalati, s talán nagyobb részben elméleti úton az ellenforradalmi rendszer antagonisztikus voltát is felismerte vagy legalább is megközelítette, s legalább gondolatilag, tudatilag kereste a kivezető utat. Ennek a felismerésnek részben érzelmi, másrészt racionális alapjai voltak, esetenként az egyik, máskor a másik dominált, vagy indította el rendszer kritikáját, esetleg alapvető tagadásáig való eljutásának folyamatát.

Ebben a folyamatban egyik markáns tényező kétségtelenül a nemzeti tudat valamilyen formája volt. E kérdésnél rá kell mutatnom egy sajátságos tényezőre, amely szükségszerüen egy bizonyos fokon saját ellentétébe kellett, hogy átcsapjon. Ez a tényező a magyar ellenforradalmi rendszer alapvető nacionalizmusa volt, amely a hazafias, nemzeti érzésekre spekulálva építette ki politikáját, s azokat eltorzítva, abszurd kiélezve téves, az ország számára katasztrofális következtetéseket táplált be, vagy igyekezett betáplálni a lakosság, közötte nem utolsósorban az értelmiség tudatába. (A kor vezető politikusai oly sokat hangoztatták, hogy a „magyar keresztény intelligencia az ország vezető rétege, a nemzet gerince, akin az ország sorsa áll, vagy bukik . . . stb.") Ez a felfokozott nemzeti tudat — amely a dualizmuskori magyar nacionalizmusra, vagy az ország megkisebbedése feletti tömeg-megdöbbenésre és nemzeti megbántottságra apellált — egyrészt elvezetett a más népekkel szembeni indokolatlan gyűlölethez és a lenézéshez, sovinizmushoz, másrészt azonban természetesen a nemzeti érzés érzékeny volt

az idegen expanzióval szemben. Így történt azután, hogy a rendszer vezetői úgy jártak, mint Goethe szelleminasa, aki kiengedte a szellemet a palackból, s többé nem tudott urrá lenni rajta. A nacionalistaként induló értelmiségiek közül nem egy épp ebből a pozícióból eljutott — a németellenességig, s előbb-utóbb megértve, hogy a magyar nemzeti lét legnagyobb s potenciálisan egyedül igazi ellensége a német fasiszta expanzió, hajlandó volt együttműködni a társadalmi haladásért küzdő antifasiszta erőkkel, közöttük a kommunistákkal is. Így került egy táborba a magyar nacionalista indítású hazafiak egy csoportja az internacionalistákkal. S ez nem maradt hatás nélkül e csoport gondolkodására sem, de különösen nem az ifjúság, s a jövő generáció történelmi tudatára, s nemzeti tudatának tartalmára.

Az ellenforradalmi rendszer nacionalizmusa az értelmiség többségénél zsákutcába vezetett, kisebb részénél azonban ellentétbe csapott át, elvitt az antifasiszta táborba, s ezen keresztül jórészt közvetve, kisebb részt közvetlen is a társadalmi haladásért küzdők közé.

Az értelmiség azonban, mivel ideológiák készítője és hordozója, tehát az elméletekben való gondolkodás társadalmi lényegének szerves része, más elméleti, tudati, s ebből következő érzelmi motivációkon keresztül is eljutott az ellenforradalmi rendszer szolgálatából annak tagadásáig, vagy legalább is részleges tagadásáig, útkeresési próbálkozásokig. Az érzelmi alaptényező itt is a nemzeti tudat, a hazaszeretet volt. A haza és a nemzet az értelmiség egy részénél nemcsak annak földjével és uralkodó osztályaival, hanem egész népével, vitális nemzeti érdekeivel azonosult, s ennek nemcsak külpolitikai, hanem bel- s szociálpolitikai konzekvenciáit is levonták. Éppen ezen a nemzettudati alapon nemcsak az ország függetlenségét veszélyeztető erőt érzékelték, hnaem a szociális elmaradottság az egész országra, nemzetre nehezedő következményeit, s ennek fenntartója a társadalmi rendszer ellentmondásait, s tarthatatlanságának tudatát is. Épp nemzeti indokokból kívánták az elmaradott Magyarország gazdasági felemelkedését, s ennek két előfeltételét nem kerülhették el, a nemzeti függetlenség — az egyoldalú német orientációtól való felszabadulás — és a társadalmi változások követelését. Az előbbi szükségszerűen a náci Németországhoz és más országokhoz való viszonyuk változtatását tételezte fel, s a másik pedig ugyanilyen könyörtelen szükségszerűséggel elvezetett — ha ezt nem is gondolta az e csoportba tartozó értelmiségiek mindegyike végig — a fennálló ellenforradalmi rendszer megváltoztatásának elkerülhetetlenségéig. Ez az értelmiség tulajdonképpen a nemzetmentés, a nemzeti felemelkedés hagyományos liberális koncepcióját követte, s „modernizálta" bizonyos fokig, szőtte át népi, „össznemzeti" tőkés kolletkív kisgazdasági stb. elemekkel.

Az értelmiség legtudatosabb — s sajnos talán legvékonyabb — csoportjánál a hazafiság kérdése egybefonódott az internacionalizmussal, a nemzeti felemelkedés és jólét és a nemzetközi felemelkedés és jólét végső soron egységes ügyével. A nemzeti felemelkedés útját az antagonisztikus társadalmi ellentmondások megszüntetésében keresték, ami csak egy ellentétes osztályok nélküli társadalomban lehetséges. Ennek a csoportnak a tudatában a nemzeti felemelkedés útja tehát az osztályharc végigvitelét jelenti, a szociális kérdés tehát végső soron teljesen összefonódik a nemzeti kérdéssel — az igaz hazafiság az osztályharcosságban nyilvánul meg. A nemzeti keretekben folyó osztályharc szerves része a nemzetközi osztályküzdelemnek, aki tehát igaz hazafi akar lenni, annak az osztályharc szempontjából igazi internacionalistának is kell lennie. Az értelmiségiek közül nem kevesen épp nemzeti érdekeink kutatása utján jutottak el a kommu-

nista ideológiáig, vagy annak közelébe, s tudták szerencsésen összekapcsolni nemzeti érzéseiket proletár internacionalizmusukkal.

A magyar értelmiség nagyobbik részére azonban az ellenforradalom félrevezető nacionalista ideológiája negatív módon hatott. Olyan sovinizmussá csapott át, amely akarva-akaratlan az ellenforradalom szekerét tolta, s segítette elvezetni Magyarországot a második világháborúban való részvétel nemzeti katasztrófájához. Ezt a nagy — más szempontból önmagában is heterogén — értelmiségi csoportot nem lehet azonban a nemzeti tudat szempontjából egységesnek tekinteni. Nagyon sokfélesége mellett talán csak a rendszerezés kedvéért két csoportra oszthatjuk. Egyik csoport jellemzője a társadalmi — s bizonyos mértékig a politikai — konzervatívizmus, a másiknak épp ellenkezője a hagyományokat felrugó jobboldali színezetű zavaros nemzeti-népi átcsoportosítás törekvése. Mindkét réteg ideológiája a nemzeti tudatot helyezte előtérbe, s lelkileg talán elsősorban, vagy részben ez volt tudat- és érzelemvilágának kiinduló pontja. Mindkét csoport az ország retrográd történelmi hagyományaira támaszkodott, vagy haladó hagyományainak retrogád értelmezést adott. Azonban, amíg az előbbi ezeket a hagyományokat a fennálló politikai formáció védelmére használta, s ezek evolúciós átvételében a társadalmi mozdulatlanságban, vagy lassú mozgásban vélte megmenteni a nemzet létét, s fejleszti a nemzeti karaktert, addig a másik csoport a hagyományok ősi, szinte mítikus értelmezésével, a politikai formációt retrográd irányba akarta gyökeresen megváltoztatni épp a nemzeti-népi lét átmentése és általuk vélt kiteljesítése érdekében. S hogy ezek az ideológiai alapállások mennyire nem önmagukért voltak, azt mi sem jelzi jobban, mint a kétféle arculatú csoportosulások összetétele. A konzervatív nacionalista irányzat híveinek többsége általában a köztisztviselőkből — azoknak felsőbb rétegeiből, a vagyonukat megtartott, vagy pozícióban lévő arisztokratákból, közhivatalnokokból, a hagyományos történelmi intelligencia kielégített részéből, az ipari és kereskedelmi értelmiség felsőbb rétegeiből, a második, a jobboldali ellenzéki értelmiség többsége a hatalom perifériáin lévő, vagy karrierjében megrekedt, valóságos helyzeténél pozicionálisan többre törekvő értelmiségből rekrutálódott.

Amikor tendenciákat próbálunk jelölni, nem szabad azt mechanikusan alkalmazni az egyedekre. Az egyedek ugyanis — amint az közismert — rendszerint nem tisztán hordozói saját rétegük, csoportjuk tudatának és érzelemvilágának, tudatuk és érzelmeik sokkal összetettebb, bonyolultabb ennél. Épp ebben rejlik szubjektív egyéniségük. Az a régi marxi igazság is közismert, hogy nem minden egyén képviseli tudatában és vágyrendszerében saját osztálya, rétege, csoportja valóságos érdekeit, tudati világában vegyülnek a valódi és a hamis elemek. Amikor tendenciákat, fő irányokat keresünk, sohasem az egyesből indulunk el, hanem a csoportokból, ahol a tendenciát nem az egyesek tudatának egyszerű summázata adja, hanem minőségi tényezői. Mi is így jártunk el, amikor a múlt értelmisége nemzeti tudatának néhány jellemző vonását vázoltuk kizárólag azért, mert a múlt tudatosan, vagy öntudatlanul maradványaiban tovább él a jelenben, ha nem is önmagában a régi formában, hanem transzponálódva a jelen tudatának részeként, vagy indukciós vetületeiben. Ez a kérdés azért is összetett, mert a tudat az egyes esetében rendkívül bonyolult összetevőkre s hatásokra vezethető vissza, különösen pedig az értelmiségnél, amelynek a tudatvilágán a konkrét társadalmi tapasztalaton kívül igen nagy mértékben befolyásolja az absztrakt társadalmi tapasztalat, az általa, vagy elődei, vagy mások által gyártott ideológiák, elméletek. S az értelmiség minél inkább helyzetéből adódóan eltávolodik az adott kor termelésének és szélesebben vett közösségi életének

mindennapi valóságától, s mindennapjait saját értelmiségi környezetének zárt, szükségszerűen beszűkült világa tölti ki, tudatának alakulásában annál nagyobb szerepet kapnak a spekultatív elemek, s az erre épülő elméletek, s ennek megfelelően kisebbet a megbízható, széleskörű társadalmi tapasztalatok. Ezért a nemzeti érzés, mint elvont absztraktum az értelmiségnél a Horthy-rendszerben a tudati alakulásban gyakran nagyobb szerepet kapott, mint a társadalmi tapasztalat, különösen mint a szociális kérdés. Amíg tehát a kétkezi dolgozó rétegek nemzeti érzésének alapját a társadalmi tapasztalat befolyásolta, s szükségszerűen a nemzeti kérdés tudatukban összefonódott a szociális kérdéssel, az értelmiség nem lebecsülendő részénél a nemzeti kérdés teoretikus alapon befolyásolta tudati és érzelmi világukat. Mindez, ha nem is vonatkozik ilyen mértékben a mai értelmiségre, azonban az értelmiség helyzetéből következő e sajátosságot, ma az alapvetően megváltozott körülmények között sem lehet figyelmen kívül hagyni. Mint ahogy azt sem, hogy a társadalomban megtalálható mindenfajta ellentmondás szükségszerűen áttevődik a fejekben lévő ellentmondásokra, a tudati ellentmondásokra is, ezek pedig valamilyen vonatkozásban beletorkollanak a tudatvilág nemzeti-tudat szférájába, s azt motiválják, gyakran torzítják.

A nemzeti tudat és érzés egyik összetevője mindenütt és mindig az adott nép történelmi tudata. Két értelemben is. Egyrészt oly módon, hogy a történelmileg kialalkult tudatvilág, s benne a nemzeti tudat részben, vagy legalább hatásaiban tovább él az új generáció gondolkodásában és érzelemvilágában, másrészt hogy egy nép, egy ország történeti múltja indukálója, magyarázója, önértelmezője és indoka lehet jelenének, illetve a múltról vallott felfogása kifejezője a máról táplált tudatának és érzelmeinek, kifejezője nemzeti közérzetének. Az utóbbinak Magyarországon rendkívül nagy hagyományai vannak. Világos ez, ha arra gondolunk, hogy a nemzeti ébredés korától kezdve a történészek, írók, művészek milyen mértékben sugározták vissza koruk problémáit a múltra, s fejezték ki a jelenre vonatkozó elképzeléseiket, véleményüket, vívódásaikat, a mút ábrázolásán keresztül. Ez a politikai jellegű historizmus sokszor szolgálta a társadalmi haladás érdekeit, később talán nem kevesebbszer a társadalmi konzerválódást. Különböző szerepe, gyakran ellentétes előjelei ellenére egy azonban bizonyos, hogy érzelmei mélyén mindig a nemzeti kérdés rejtőzött, s gyakran rejtőzik ma is, s kétségtelenül az értelmiség alkotó része hozza létre, de hatása igen nagy az egész értelmiségre, sőt a modern tömegkommunikáció világában a nép legszélesebb rétegeire. Számos példa arra utal, hogy az a sajátosság, miszerint nemzeti problémáinkra a múlt bemutatásán keressük, vagy az értelmiség ezen keresztül is keresi a választ napjainkban sem szűnt meg, sőt talán nem is vesztett jelentőségéből. Ezt bioznyítja a megjelenő történelmi jellegű „krónikák", népszerű- és szépirodalmi munkák, filmek és televízió és rádióműsorok, drámák stb. gyakran meglepően széleskörű és vehemens visszhangja különösen az értelmiség között, az értelmezések sokfélesége, a nyílt, vagy rejtett viták kialakulása. S nem véletlen hogy ezek elsősorban a nemzeti sorsfordulók és a nagy történelmi alakok körül csúcsosodnak ki, amik és akik egyik, vagy másik aspektusból való megvilágítása lényegében a nemzeti kérdést és érzelmeket érinti. Ez az alkotó értelmiség ma is, mint a múltban az értelmiség igen széles rétegeinek öntudatos, vagy a tudat mélyebb rétegeiben meghúzódó törekvéseit és érzelemtöredékeit mozdítja meg, láthatatlan és gyakran bizonytalan tendenciáknak ad teret. Éppen ebben rejlik a történelmen keresztül magát kifejező alkotó értelmiség nagy jelentősége és felelőssége az értelmiségi és a szélesebben vett köztudat formálásá szempontjából általában és a nemzeti tudat formálása szempontjából különösen. Mindez felveti természetesen

azt a kérdést — amelyre széleskörű objektív vizsgálatok hiányában nehéz válaszolni —, hogy milyen ez a mai magyarországi értelmiség, milyen csoportokra bomlik, milyen a nemzeti tudata, milyen tényezők befolyásolják annak alakulását, s milyen tendenciákat hordoz magában.

Ha az alapokat nézzük, a mai magyar értelmiség — szemben a tőkés társadalom értelmiségével — lényegében homogén. Szinte minden értelmiségi közvetlen, ritkábban közvetve a szocialista termelést, közigazgatást, oktatást, tudományt és művészetet stb. szolgálja, a megélhetésük — és egyre javuló megélhetésük — alapja, s vitális érdekeik azonosak a szocializmus fejlődésének érdekeivel. Nincsen meg tehát a mai magyar értelmiségnek az a kettős arculata, amely létéből következően a múlt társadalomban szükségszerűen megvolt, egyszerűen azért, mert egyszerre volt a tőkés kizsákmányolás végrehajtásában részes, másrészt maga is kizsákmányolt. Ebből a szempontból tehát létrejött egy egységes szocialista értelmiség, amelynek értelmiségi rétegbeli „rétegérdeke" egybeesik a szocializmus érdekeivel. (Ismét nem föltétlen minden egyes értelmiségi szubjektív, egyedi érdekéről szóltunk, hanem a rétegnek az általános érdekéről, mint olyanról.) Az értelmiségen belüli tudati polarizáció és motiváció okait tehát a jelenlegi körülmények között másutt kell keresnünk.

Mielőtt a tudati indítású okokat vizsgálnánk, vessünk egy pillantást a létbeli helyzetből adódó különbségekre, amelyek sajátos módon befolyásolják a tudatot. A mai értelmiség tudatát is erősen befolyásolják életkörülményei, különösen a társadalmi együttélésben elfoglalt helye, anyagi és társadalmi presztizs-viszonyai. A kettő pedig a mai Magyarországon valószínüleg még erősebben összefügg, mint a régi Magyarországon. Az ellenforradalmi társadalomban ugyanis a megmerevedett társadalmi persztizsrendszerben csak egyik — s nem mindig legerősebb — tényező volt a jövedelem (vagy a vagyon), ezzel egyenrangú (néha erősebb, máskor gyengébb) tényező volt a származás, s az ebből következő társadalmi kapcsolatok, s látszatok. Ez közismerten az elkésett és felemás magyarországi kapitalista fejlődés társadalmi következémnye volt. Amikor új társadalmunk a születés társadalmi presztizserejét szétzúzta, a vagyonokat kisajátította, helyére az értelmiségen belül más presztizsteremtő tényezők léptek. Egyik kétségtelenül a munka és szellem megbecsülése lett, de e mellett nem lehet lebecsülni a jövedelem mértéke, s az ezzel járó életforma társadalmi presztizsteremtő erejét. Két tényező föltétlen motiválja a képet; a jövedelem és a hatalom, vagy ennek látszata.

Mindezek szinte sugallják azt a gondolatot, hogy a mai értelmiségben azok rendelkeznek a legerősebb nemzeti érzéssel, akik legtöbbet kaptak a szocialista (vagy szocializmust építő) nemzettől, a legmagasabb jövedelműek, s a legnagyobb intézkedési jogkörrel bíróak, akik az emberek többségében a hatalmat gyakorlók látszatát keltik. Az első kategóriába lehetne sorolni pl. a „befutott" művészeket, írókat, sportolókat, kiemelkedő jövedelmű orvosokat stb. A másodikba a gyárak irányító gazdasági és műszaki szakembereitől kezdve a tanácsapparátus vezetőiig húzódó saját területükön irányító munka- és hatáskört élvező értelmiségieket.

A valóságban azonban úgy vélem az értelmiségi társadalmi presztizs és a nemzeti érzés közel sincs ilyen mértékben szinkronban egymással. A jövedelemnek magasan az átlag fölé emelkedése olyan civilizációs igényeket támaszt és életformát alakít ki, amely néha már közelebb van a fejlettebb technikai civilizációjú országok vezető értelmiségének életformájához, mint a magyarországi értelmiségi többségéhez. Nem a magyarországi realitások, hanem a fejlett nyugat lesz az

ideál, amelyet lehetőleg azonnal utánozni, s annak több generációs ipari fejlődéssel nagy erőfeszítéssel elért eredményeit megfelelő idő és erőfeszítésnek ráádozása nélkül követeli. Itt a nemzeti érzés ellentétbe csap át, saját nemzetünk eredményeinek és alkotó perspektivájának lebecsülésébe, s a nyugat kritika nélküli, naív csodálatába. A felfokozott egyéni civilizációs vágyak áttevődnek a nemzeti tudat síkjára, s komoly, néha tragikus torzulásokhoz vezetnek. S ahogy az értelmiség nem lebecsülendő része mindig a magánál nagyobbnak vélt presztizssel rendelkezőket követi, úgy ez a fajta tudati torzulás a kiemelkedő színvonalon élő értelmiség egy részéről kisugároz szélesebb értelmiségi körökre. Ismét szeretném leszögezni, hogy csak tendenciákat keresünk, s egy pillanatig sem gondoljuk, hogy az itt leírtak föltétlen vonatkoznak a legjobb jövedelmű értelmiségiek mindegyikére, vagy akár nagy többségére is. A tendenciákkal azonban mindenképp szembe kell nézni.

Közel sem ugyanígy vetődik fel a kérdés a hatalom presztizsalapján kiemelkedő értelmiség nemzettudata kérdésében. Ennek a csoportnak egy része — még ha a fejlett nyugati civilizáció vívmányait el tudja is érni — mégsem torzul nemzeti tudata kozmopolita irányba, hanem e helyett befelé, néha túlságosan befelé fordul. Nem egy közülük nap mint nap érezve irányító szerepén keresztül társadalmi súlyát, ezt olyan valóságos hatalomnak véli, amely tudatában a nemzeten belül saját kiváltságos helyzetének képzete felé torzul. Szinte kezdi magát azonosítani a nemzettel, így születnek meg a helyi kiskirályok, s tűnnek fel a múlt Magyarországának külsődleges allürjei, a dzsentrire emlékeztető viselkedési formák, az üres csillogó hatalmi és társadalmi külsőségek. Az értelmiségnek ez a csoportja kétségtelenül fejlett nemzettudattal rendelkezik, hiszen magáénak érzi a nemzetet, s relative annyit kap a nemzettől, amennyit másutt sehol sem kapna. Ugyanakkor érdemes lenne komolyabban vizsgálni a nemzettudatának belső összetevőit, olyan résztorzulásait, amelyek már az egészet érinthetik. Az értelmiség egyik sajátossága, hogy a társadalmi kiváltság egyik — talán legerősebb — alapjának mindig a hatalmat tekintette, s mikor tudati torzító átörökléseket keresünk a múltból, talán ez lehet az egyik figyelemreméltó szempont. Mégegyszer szeretném hangsúlyozni: közel sem merném állítani, hogy az irányító értelmiségi csoportra az itt leírtak jellemzők, azonban tendencia-lehetőségüket nem szabad figyelmen kívül hagyni. Nem szabad azért sem, mert az értelmiség szélesebb rétegeire ennek a fajta gondolkodásmódnak és fellépésnek, illetve akár pusztán látszatának is nagy, s nem kívánatos hatása van, vagy lehet.

Közel sem gondolom azt, hogy a mai magyar értelmiség akár csak nemzeti tudatát tekintve is objektive csupán a jövedelem és a hatalom presztizsszempontjai szerint csoportosul. A csoportosításnak számos más módját lehetne megtalálni, erre azonban sem kellő ismeretalapom nincsen, sem nem képzelhető el még csak felvázolása sem egy ilyen rövid tanulmány keretei között. Meg sem kísérlem a városi — különösen nagyvárosi — és falusi, a műszaki-közgazdasági és a humán, s egyéb módon megoszló, vagy csoportosítható értelmiségek nemzeti tudati habitusa közötti különbségeket elemezni. A következőkben csupán néhány olyan tendenciára szeretném felhívni a figyelmet, amely általában az értelmiség, illetve különösen annak egyes csoportjai nemzettudatát befolyásolja, s elsősorban nem jelenlegi gazdasági és társadalmi presztizshelyzetük eredménye, hanem egyrészt a múlt tudati maradványai, másrészt külső hatások motiválják.

A mai értelmiséget csak úgy lehet megérteni, vagy legalábbis tudat- és érzelemvilágához közelíteni, ha kialakulásában, s ezzel kapcsolatos összetevőiben, s a folyamatosan ért társadalmi és politikai ráhatások rendszerében próbálunk

eligazodni. Ilyen szempontból rendkívül heterogén ez az értelmiség, több generációt rétegez egymásra és éltet szimbiózisban. A legidősebb generáció az ellenforradalmi rendszertől átörököltek, a régi értelmiségnek az a része, aki vagy már eleve szemben állt, vagy idejében szembe fordult a Horthy-Magyarországgal, többségében pedig azokat, akik képesek voltak átnevelődni, vagy szakértelmük miatt átmenthették magukat anélkül, hogy az új rendszerrel tudatilag azonosultak volna. A mai értelmiség másik rétegét az a többségében népi eredetű középgeneráció képezi, aki jórészt paraszti és munkássorból, ill. családból a kulturális forradalom tudatos végrehajtásával vált értelmiségivé, az értelmiséggé válás nem könnyű lelki vajúdásain ment keresztül. Ennek a generációnak kisebb része az az értelmiségi származású fiatalság, amely fiatalon felismerte a társadalmi fejlődés útját és képes volt az új népi értelmiséggel együtt felnőni —, s ha nem is mindig, s minden nehézség nélkül — generációs és alapvető eszmei egységbe összeforrni. Az értelmiség harmadik, s talán már negyedik generációját azok képezik, akik már nem hordozzák magukban a kétkezi osztályokból értelmiségivé válás közvetlen, s sokszor lelkileg súlyos élményeit, hanem egy természetes kiválasztódással a mai, társadalmilag antagonisztikus ellentmondásokat nem hordozó, harmonikusabb társadalomból, viszonylag törésmentesen jutottak az értelmiségbe közvetlen kétkezi dolgozó családból, vagy hajdani kétkezi dolgozó családok leszármazottai második értelmiségi nemzedékeként, vagy ún. ősértelmiségi családokból. Mindegyik generációnál más-más hatások érvényesültek, más-más tipizálható életút alakította ki karakterüket. Ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni a tudat, ezen belül a nemzeti tudat vizsgálatakor, még akkor sem, ha a rendkívül bonyolult, sokszálú összetevőket nem tudjuk kibogozni, csak néhány tipikusnak vélt vonást próbálunk megkeresni.

Hazánk felszabadulása után a nemzeti tudat kérdésében két ellentétes hullámmal kell számolnunk. Egyik kétségtelenül valaminek a tagadásából jött létre; azoknak a csalódottaknak, kiábrándultaknak, üldözötteknek a körében — akik nem rendelkeztek megfelelő marxizmus-leninista műveltséggel — s milyen kevesen rendelkeztek akkor ilyennel —, akik megcsömörlöttek a bukott uralkodó osztályok hazafias frázisaitól, amely csak annak a vad soviniszta és szovjetellenes politikának a leplezésére volt jó, amely az országot a második világháború katasztrófájába vitte. Ez a hullám a hazafiság szót, s ezzel együtt a nemzeti érzést szerette volna száműzni, s helyébe a nemzetköziséget, s az ezzel együttjáró humánumot ültetni. Ez a háború borzalmai után érthető és szinte természetes reakció az értelmiség antifasiszta, vagy kiábrándult csoportjainak egy részénél. Természetesen a dolog megértése semmit sem von le ideológiai tévedéséből és veszélyéből, amely abban nyilvánul meg, hogy e réteg egy része gyakran az igaz hazafiságot és a proletár internacionalizmus egymást kiegészítő természetes párosát természetellenesen szétválasztotta egymástól, s ezzel lehetőséget adott eszmei zűrzavarra a fejekben, s könnyen téves elméletekhez vezetett. Sajnos ennek eredményei abban az időben nem egy vezető beosztású kommunista munkásságában is megmutatkoztak. Egy azonban nem vonható kétségbe, hogy az értelmiségnek ez a csoportja a hazafias frázisok tagadása közben a hazafiság kérdését általában lebecsülte, ugyanakkor azonban érzelmileg azonosult a szocializmus építésének ügyével, s minden áldozatra hajlandó volt egy új világ megteremtéséért.

A másik hullámmal, s az ezt követő csoportokkal merőben más a helyzet. Ennek a hullámnak a követői nem megtagadták a hazafiságot, hanem a régi úri hazafisággal szemben egy másfajta népi hazafiságot állítottak. Kiélezett formá-

jában ez is az ellenforradalmi sovinizmus tagadásából, annak reakciójaként jött létre, csak míg az előbbi magát a tagadást, ez az utóbbi gyakran a tagadással szembeállított újat abszolutizálta. Míg az előbbi eltorzult a nemzeti nihilizmus irányába, addig az utóbbi az egyoldalú diszkriminációs nemzeti felfogás irányába. Sajnos ennek eredményei sem maradtak hatás nélkül, sem az értelmiségi tömegek tudatára, sem a politikai életre. Ez külön elemzés tárgyát képezhetné, még akkor is, ha nem vonjuk kétségbe, hogy e nemzettudat hordozóinak nagyrésze lelkesen és hűen szolgálta abban az időben a szocializmus építésének ügyét, s nemzettudati torzulásuk okai figyelembe véve a történelmi körülményeket, teljesen érthetőek. S bár a két egymással párhuzamos hullám küzdelmének szintéziséből kialakulóban van a helyesen értelmezett nemzeti és egyben internacionalista értelmiségi köztudat, közel sem lehet azt hinni, hogy ez a folyamat minden nyom nélkül múlt el ennek a generációnak tudat- és érzelemvilágában. Annál inkább nem, mert az 1950-es évek első felének dogmatikus politikája gyakran nem segítette, hanem épp ellenkezőleg gátolta az értelmiségi nemzeti tudat letisztulását és kikristályosodását. Meglepetések, megaláztatások és csalódások sorozata tette ezt a generációt gyakran túl érzékennyé, esetenként cinikussá, kiábrándulttá, vagy keserűvé. El kellett telni egy időnek, amíg a tudati és lelki zűrzavarok lecsillapodtak, s megszületett a nemzeti érzés belső harmóniája —, ha nem is mindenkinél. S ha már a két hullám különbségei nem is tűntek el, kétségtelenül nagy polarizáció figyelhető meg, bár talán még ma is a nemzeti tudat kérdésében a legnagyobb a bizonytalanság és épp ezért nagyon különbözőek a reflexiók az e problémakört érintő írásokra, filmekre és más művészi alkotásokra.

Érzékelhetően nem ugyanebből a tudati és lelki alapállásból reagál a következő generáció a nemzeti érzéssel kapcsolatos kérdésekre. Ez a nemzedék már nem hordoz magában olyan jellegű közvetlen élményanyagot, mint szülei, nemzeti tudata már teljesen a szocialista társadalomban alakult ki, formálódásának tényezőit tanulmányai, tömegkommunikáción keresztül ismeretei, családja és ismeretségi körének légköre és más személyes benyomások alakították ki. Ez az értelmiségi generáció már egységesebb indítású, nemzeti tudatában és érzelemvilága komponenseiben már több a vélelemszerű elem. Nála is tapasztalható egy bizonyos kettősség. Egyrészt az a tény, hogy tanulmányai alapján közelíti meg a kérdést, mindent egzaktan és egyértelműen tisztázni akar. Számára talán legnagyobb problémát e téren az igaz hazafiság és a proletár internacionalizmus kapcsolata jelenti, ami tapasztalatom szerint közel sem mélyen megértett és még kevésbé mélyen átélt a mai értelmiségi fiatalság jelentős részében. Másrészt a szocializmus építésének általános törvényszerűségei és nemzeti sajátosságainak összefüggése, ok-okozati viszonya és értékrendje nem elég tisztázott számukra, s okoz tudati zűrzavart, sőt néha torzulásokat, s többségében a proletár internacionalizmus kárára. Ez a generáció bírálva szülei szerinti oktalanul túlzott emocionális fűtöttségét, a realitásokat nem kellően figyelembe vevő, s bizonyos szempontból naív lelkesedését, ennek tagadásaként egy túlzott, vagy látszólag túlzott racionalizmust állít ezzel szembe. A dolgok logikája gyakran megfordul, s túlhangsúlyt kap a nemzeti önérdek, s mint ilyen azután kikerül a szocializmus nemzetközi közös érdekének együtteséből. A fiatalság egy másik része épp az önmagában való igazságosság naív emocionizmusát állítja szembe az általa hideg racionalizmusnak tűnő valósággal. Ez a gondolkodásmód és viselkedési forma korunk a szocializmus építése kezdeti korszakánál lényegesen bonyolultabb bel- és külpolitikai viszonyaiban és társadalmi összetevőinek lényegében és látszataiban nem tud eligazodni és bizonytalansága ellen a naív igazságkeresés leegyszerű-

sítő emocionalizmusába menekül, s ebből a pozícióból lázong. Az általa konformizmusnak vélt stabilitással állítja szembe saját naív vélt forradalmárságát.

Közel sem kívánom azt állítani, hogy az itt ismertetett tendenciák az értelmiség többségére jellemzőek. Azonban kétségtelenül meglelhetők, s érdemesnek tűnik velük foglalkozni, okait kutatni, a követelményeit számba venni. Mindez csak aláhúzza az értelmiségkutatás szükségét és fontosságát.